

А. І. Бородій

УКРАЇНСЬКІ СЕЛЯНИ ТА ЄВРЕЇ-ЗЕМЛЕРОБИ В УМОВАХ ТОВАРНО-РИНКОВОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ ЕКОНОМІКИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ ст.

Українці та євреї сотні років разом проживали на землях Східної Європи. Історія їх відносин не була безхмарною. Війни, революції, повстання, що відбулися протягом цих років – стали джерелом для неприязні, ворожнечі, виникнення антисемітизму. Але в мирні часи і одні і інші шукали можливостей для економічної взаємодії чи конкуренції на основі оренди землі, її обробітку, спільного проживання в сільській місцевості.

Ключові слова: євреї, українські селяни, земля, оренда, співпраця, колонії, купівля.

Товарно-ринкова економіка – це форма економічної організації, при якій координація дій здійснюється на основі взаємодії на ринках вільних приватних виробників і вільних індивідуальних споживачів. Протягом ХVІІІ – першої половини ХІХ ст. на українських землях, що входили до складу Російської імперії економіка розвивалась надзвичайно повільно і загалом процес створення вільного ринку ускладнювався через політичні, соціальні, економічні, культурні та релігійні обставини. Революційні зміни відбулися лише після скасування кріпацтва в 1861 р. та низки інших реформ. В той час українська економіка здійснила потужний ривок намагаючись наздогнати передові країни світу. Важливими гвинтиками економічної системи цього періоду були українські селяни та євреї-торгівці.

Саме останні одними з перших знайшли свою нішу економічній системі світу виступаючи посередниками між виробниками продуктів та споживачами. З цього торговельного прошарку під впливом імперської політики виділились євреї-землероби та посіли свої позиції євреї-орендарі. Щодо українського селянства, то воно відіграло важливу роль як джерело робочої сили, як суб'єкт товарно-грошових операцій, що були пов'язані із земельною власністю. В той же час поза увагою вчених залишається питання взаємодії та протиріч між цими двома національними та економічними суб'єктами. Без осмислення цих проблем складно говорити про сучасне вирішення міжнаціональних протиріч, розуміння аграрної історії України та місця в ній окремих національних меншин. Вивчення цих явищ дозволить детальніше розглянути механізми господарської взаємодії українських селян та євреїв, зрозуміти причини побутового антисемітизму і відсутність в іудеїв бажання займатись землеробством.

Загалом відносини українських селян та євреїв-орендарів, колоністів не знайшли комплексного висвітлення в сучасній вітчизняній, радянській та дореволюційній літературі. Певний розгляд дане питання отримало у контексті вивчення причин неспроможності євреїв займатися землеробством, впливу законодавчих обмежень на їх проживання в сільській місцевості та ролі тут українських селян, а також як елемент класової чи міжнаціональної боротьби, що виливалась у страшні погроми. Зокрема, увагу цій проблемі присвятили М.П. Драгоманов [1], А.М. Анфімов [2], В. В. Павлюк [3] та Ю.П. Присяжнюк [4].

Мета. У статті робиться спроба проаналізувати взаємовідносини між українськими селянами та євреями-землеробами в контексті товарно-ринкової трансформації економіки.

Протягом XVII-XIX ст. Росія стала однією з найбільш багатонаціональних країн світу. На початку XX ст. в ній проживало близько 100 націй і національних меншин. Євреї склали вагомий частину населення імперії. Їх права яких визначались окремим законодавством. Чисельність євреїв України протягом другої половини XIX – поч. XX ст. зросла від 500 тис. до 2 млн. осіб. Більшість єврейського населення проживало на території Правобережної України

Російська влада намагалася зробити єврейське населення «корисним» і тому широко впроваджувала різноманітні законодавчі ініціативи для їх асиміляції. Одним з таких методів була колонізація, що мала за мету перетворення євреїв з торгівців на селян-землеробів.

Початок цій ініціативі було покладено на початку XIX ст. законодавчими актами 1804, 1835, 1844 рр. Завдяки закону від 1835 р. іудеї отримали звільнення на 25 років від подушного податку і рекрутської повинності, на 10 років – від грошових земельних повинностей. А «Положення про євреїв-землеробів» від 1844 р. [5, с.910-917], дозволило євреям селитися на землях у будь-якій кількості, а не по 25 родин, як раніше. Для запозичення землеробського досвіду євреям дозволялося перші три роки наймати для роботи селян. Кількість землі для поселення збільшувалася з 5 до 8 дес., а допомога на переселення зростала до 175 руб. на родину. Сума ця мала братися з коштів коробкового збору. Іудеї, які ставали землеробами, звільнялися від сплати недоїмок, що мали на період переселення, могли 10 років не платити податків, не виконували натуральних повинностей і на 25 років позбавлялися від рекрутчини [5, с.910-917].

5 березня 1847 р. було видано нові додаткові правила про поселення євреїв на державних землях, які мали за мету ще більше сприяти цій справі. Норма подушного наділу збільшувалась до 12-20 дес., скасовувався пункт про обов'язкову віддаленість єврейських колоній від селянських поселень. У той же час посилювалася відповідальність тих, хто не поспішав займатись землеробською працею, а саме: осіб, які за 6 років після переселення не розвинули своє господарство в достатній мірі, могли віддати у рекрути [6, с.177-181].

Такі дії уряду йшли в розріз із становищем українських селян, які лише в 1861 р. отримали звільнення від кріпацької залежності, протягом багатьох років виплачували вартість землі, виконували повинності в поміщиків і лише з 1882 р. мали змогу користуватися кредитами Селянського поземельного банку. Зокрема, після 1861 р. селянське землеволодіння зросло лише на Правобережжі. Після польського повстання 1863 р. тут надавалася перевага пільговому продажу землі в руки покушців, які не були польського походження. В інших українських губерніях відбулося скорочення селянських наділів у середньому на 28%. 344 тисячі селян були відпущені на волю або взагалі без землі або ж з наділом до 1,5 десятин на рев'язку душу; близько 1,6 млн. осіб отримали від 1,5 до 3 десятин, що було менше офіційно визнаної норми – 5 десятин на рев'язку душу. Таким чином, українське селянство у своїй масі залишалось малоземельним. Із поміщицьких селян, які становили понад половину селянства України, польові наділи на викуп одержали 2320 тис. рев'язких душ, тобто 87% цієї групи селянства. Взагалі без наділів залишилися 244 тис. душ (9%). Мізерні дарчі наділи (розміром до 1 десятини) одержали 88 тис. рев'язких душ [7, с.363].

В кінці 50-х рр. змінилась політики російської влади і щодо євреїв. Так, 22 жовтня 1859 р. урядом було затверджено постанову єврейського комітету про припинення поселення євреїв на державних землях, а в 1864 р. припинено поселення іудеїв на приватних землях [8, с.32]. У 1874 р. євреї-землероби після введення нового статуту про загальну військову повинність втратили свою найбільш

шу пільгу – звільнення від рекрутської повинності, що спонукала їх переселятися в колонії. Їхні права та обов'язки ще більше зрівнювались із селянами. Після того, як було скасовано викупні платежі всім розрядам сільського населення, що отримали повні права селян-власників, євреї залишилися однією з нечисленних груп землеробського населення – не власниками, а лише наймачами казенних земель. Тобто після скасування єврейської колонізації євреї-колоністи перетворилися на звичайних селян. Це було відображено в їхніх повинностях і поборах. Їх прирівняли до православних у питаннях самоврядування, судової юрисдикції.

В основному, становище сільських жителів після 60-рр. XIX ст. майже не змінилось. Їхні права покращилися лише на папері, економічне і соціальне становище (панщина, оброк до певного часу) залишалось на тому ж рівні. Селяни справді не бачили різниці між кріпосницьким ґнобленням і виплатою викупних платежів та податків приватним власникам і державним установам. Але з часом, перейшовши з категорії тимчасовозобов'язаних до вільних, селяни отримали можливість повністю скористатись тими правами та можливостями, що проголошував «Маніфест» 19 лютого 1861 р. Створення Селянського поземельного банку в 1882 р., який давав кредити на придбання землі, пришвидшило викуп землі селянством, покращило матеріальне становище деяких категорій сільського населення. Внаслідок цих дій почав зростати відсоток найманої праці серед незаможного населення та селян, що відходили на промисли з метою отримання додаткових коштів і викупу землі, збільшилась кількість переселенців. Революція 1905-1907 рр. і Століпінська аграрна реформа 1906 р. посилили процес майнової диференціації українського селянства, остаточно зруйнували селянську общину, здійснили спробу спрямувати селян до господарства нового типу – фермерського.

Євреї-землероби вносили ті ж платежі, що і селяни, а саме: страхові, волосні і сільські збори. Аналогічним чином поселенці відробляли і різні натуральні повинності: виставляли десятників і сотників, ремонтували дороги, надавали підводи для військ. При нагоді євреї намагалися переводити ці натуральні повинності у грошову форму. Запасні магазини у них, як правило, були спільними із сусідніми селянами, але інколи були й окремими. Будівлі євреїв страхувалися в губернському взаємному страхуванні як за нормальною оцінкою, так і за особливою, на суму не більше 500 руб. [9, с.102].

Таким чином, становище селянства та єврейства мало свої особливості. Селяни, звільнені від кріпацтва, були змушені виплачувати викупні платежі, але могли володіти землею і займатись різноманітними промислами, переселялись як в межах сільської місцевості, так і по всій державі. Євреї-колоністи, тісно співпрацюючи із українськими селянами в питаннях оренди землі, найму робітників, самі займалися торгівлею, ремісництвом. Маючи більше можливостей і знань в цих галузях, їм вдавалось досягати значних успіхів. У земельних відносинах влада, намагаючись захистити православне населення, здійснювала політику, спрямовану на заборону іудеям володіти, користуватись і проживати на сільськогосподарських землях. Військова реформа 1874 р. зрівняла становище єврейського та православного населення, а отже, послужила кроком до примирення цих народів.

Відносини між євреями та українськими селянами будувалися на конкурентній основі, а ціллію і перших та й других була земля, як засіб виживання в той складний для обох націй час. Ось, що писав про єврейську колонізацію та про вплив селянського фактору відомий польський діяч І. Крашевський: «Посеред лісу і болота виїздили на вулицю, оточену з обох боків будиночками. Ті хатки брудні, з одним вікном... Замість того, щоб самим господарювати, євреї наймають для роботи на землі навколишніх селян» [10, с.91].

Ось що пише про стан справ декількох київських колоній дослідник початку ХХ ст. Автор повідомляв, що наявні при будинках городи оброблялися колоністами. Але найбільш важку частину роботи в городах виконували селяни, отримуючи дрібну денну платню – 25-40 копійок [11, с.24]. Професор П.П. Чубинський оглядаючи єврейські колонії констатував: «Маса кинутих через невміння працювати господарств, будов та інвентарю в повному занепаді, єднання з сусідніми селянами немає» [12, с.189].

Така ж ситуація була на Поділлі. В єврейській колонії Абазівка у 1859 р. мешкала 71 родина. Як повідомляють чиновники, «землі вони не обробляли, а віддавали під випас торгівцям худобою під час ярмарку, який тут відбувається з 25 травня по 29 червня, виручаючи при цьому чималі суми» [13, с.240].

У 70-х рр. ХІХ ст. часто питання про те, чи займалися євреї землеробством, вирішували скликані на обговорення селяни. Достатньо було заяви про оренду землі в єврея будь-кого із селян, щоб ділянка була відібрана, а євреїв відселили з колонії [14, арк.18-19]. Щоправда в таких випадках від селян не можна було чекати об'єктивності, бо вони сподівалися (в деяких випадках як ми бачимо їх надії здійснювалися), що земля, відібрана в євреїв, буде нарізана їм.

Існувала конкуренція та співпраця між євреями та українськими селянами в орендній сфері. Головними орендарями поміщицьких земель були українські селяни, євреї-підприємці та дрібна польська шляхта. Попит на оренду у першої категорії землеробів обумовлювався значним індивідуальним малоземеллям, недостатнім забезпеченням громадською землею та прагненням розширити виробництво продукції.

Виникає запитання: як малоземелля українських селян і аграрне перенаселення на Правобережжі впливало на орендні відносини і, зокрема, діяльність євреїв в цій сфері? Вважаємо, що ціни на орендовані земельні ділянки постійно зростали, перебуваючи в залежності від її якості та кон'юнктури ринку. В цих умовах іудеям була вигідна довгострокова оренда, яка передбачала подальшу суборенду землі селянам за цінами, що були вищими. Останні через відсутність коштів, складнощі в організації громади, значну кількість працівників в сім'ях були змушені орендувати чи купувати землю в євреїв невеликими ділянками, гіршої якості і на короткий термін. В боротьбі за орендовану землю селянам доводилось конкурувати з єврейським населенням на нерівних умовах, а також між собою. Селянське малоземелля і перенаселення впливало також на зниження оплати праці у сільському господарстві, збільшення робочого часу та обсягів роботи. Відповідно, оренда за таких умов була високодохідною справою. Вищезазначені чинники сприяли зростанню кількості скарг і спроб виселення іудеїв з сіл, відчуження їхніх земель за фактивними та реальними звинуваченнями. Пізніше пошук причин власної бідності призвів до виливу гніву на представників єврейської національності у вигляді погромів. Отже, нестача землі і швидке зростання населення Правобережної України негативно відбилась на єврейській оренді і зокрема на відносинах між селянами та євреями-орендарями.

Часто євреї та селяни використовували один одного для отримання прибутків. Так, у Переяславському повіті Полтавської губернії євреї купували великі ділянки землі, не менше 300 дес. Селянам, на відміну від представників єврейського капіталу, було складно назбирати декілька тисяч карбованців на купівлю навіть 100 дес. землі. Придбавши землю, іудеї оголошували продаж землі частинами. Розпродавши її протягом року, двох із значними прибутками, брався за нову справу [15, с.2].

Згідно з інформацією, наданою Київською губернською комісією з єврейського питання, крім придбання великих поміщицьких маєтків, існували також

(у менших масштабах) фактичні купівлі за допомогою довготривалої оренди (на 15-30 років) невеликих селянських присадибних земель. У 1884 р. у зазначеній губернії таких угод нараховувалось 77. Наприклад, євреї Щур орендував землю у селян с. Бабина Липовецького повіту: в Нарова на 15 років, в Хабаня на 20 років. Іудей Кукла найняв в селянина с. Драбовка Черкаського повіту присадибну ділянку на 40 років. Єврейка Кривицька орендувала в селян с. Смокталі Сквирського повіту землю на 43 роки. Умови орендування були такими: після закінчення терміну оренди, селяни мають оплатити вартість господарських будівель на цій землі за ціну, яку скаже наймач. В іншому разі земля залишається в його власності [16, с.439-445].

На межі століть царський уряд розгорнув широку кампанію по відчуженню євреїв від орендування землі, млинів, заводів у володарів маєтків. Відповідно до «Тимчасових правил», селянській общині надавалося право виселяти із села іудеїв. 3 червня 1900 р. Летичівський повітовий справник повідомив Подільського губернатора, що жителі с. Гармаки Летичівського повіту вимагали негайного виселення всіх євреїв з сім'ями із населеного пункту [17, арк.2]. Іудей Б. Шпірт у травні 1907 р. отримав в орендне володіння на чуже ім'я ділянку землі біля с. Зелена Проскурівського повіту, розбив на частини та засіяв. Це викликало гнів місцевих селян, які використовували її для випасу худоби. Тому вони написали листа у Державну думу з проханням вплинути на вирішення питання на їхню користь, а єврея виселити згідно із законом 1882 р. Реакція влади була швидкою... [18, арк.209-210].

Часто сільські та міські жителі просили виселити євреїв зі своїх населених пунктів, мотивуючи це незаконною орендою землі, контрабандним промислом, споюванням селян, обдурюванням останніх. Все це поглиблювало серед жителів України, особливо серед сільських мешканців, побутовий антисемітизм.

Отже, порівнюючи становище євреїв, як колоністів, орендарів та інших сільськогосподарських виробників, особливо найчисельніших з них – українських селян, варто сказати, що соціально-економічне становище цих станів було складним. Основний вплив на їхнє життя та діяльність здійснювала влада за допомогою законодавчих актів. Євреї мали більше можливостей – матеріальних і фінансових – для розвитку господарства в межах свого поселення, «смуги осілості». Водночас лише поодинокі представники селянства могли легко вийти за межі свого стану, маючи кошти, необхідні зв'язки.

Список використаних джерел:

1. Драгоманов М.П. Евреи и поляки в Юго-Западном крае / М.П. Драгоманов // Политические сочинения : в 2 т. / под. ред. И.М. Гревса, Б.А. Кистяковского. – М., 1908. – Т. 1: Центр и окраины. – С. 217-267.
2. Анфимов А.М. Земельная аренда в России в начале XX века / А.М. Анфимов. – М. : Изд-во Акад. наук СССР, 1961. – 205 с.
3. Павлюк В.В. Вплив шляхетських родів Волині на соціально-економічний та культурний розвиток краю в XIX ст. : дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / В.В. Павлюк. – Острог, 2000. – 193 с.
4. Присяжнюк Ю.П. Українське селянство Наддніпрянської України: соціоментальна історія другої половини XIX на початку XX ст. / Ю.П. Присяжнюк. – Черкаси : Вертикаль, 2007. – 640 с. : іл.
5. Декабря 26. Высочайше утвержденное положение о евреях-земледельцах // Полное Собрание Законов Российской Империи (далі – ПСЗРИ). – СПб., 1844. – Собрание 2. – Т. 19. – №18562. – С. 910-917.

6. Марта 5. Высочайше утвержденное мнение Государственного совета, опубликованное 27 марта. — О дополнительных правилах для поселения евреев на казенных землях // ПСЗРИ. — СПб., 1847. — Собрание 2. — Т. 22. — № 20977. — С. 177-181.
7. Історія українського селянства : в 2 т. / [під. ред. В.М. Литвина]. — К. : Наукова думка, 2006. — Т. I. — 632 с.
8. Мицюк О.К. Аграризація жидівства України / О.К. Мицюк. — Прага : Друк. «Legiografie», 1932. — 178 с.
9. Сборник материалов об экономическом положении евреев в России. — СПб. : Изд. Еврейского колонизационного об-ва, 1904. — Т. 1. — 410 с.
10. Іващенко О.М. Євреї Волині (кін. ХІХ — поч. ХХ ст.) / О.М. Іващенко, Ю.М. Поліщук. — Житомир : Волинь, 1998. — 192 с.
11. Кельберин И. Фастовские и чигиринские еврейские земледельческие колонии / И. Кельберин. — К. : Тип. И.М. Розета, 1906. — 90 с.
12. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной Императорским русским географическим обществом собранные П.П. Чубинским : в 7 т. — СПб. : Тип. К.В. Трубникова, 1872. — Т. 7. — 608 с. : табл.
13. Рибинський В.П. Єврейські хліборобські колонії на Київщині, Волині та Поділлі в I пол. ХІХ ст. / В.П. Рибинський // Збірник праць єврейської історико-археологічної комісії. — К., 1929. — Т. 2. — С. 199-239.
14. Державний архів Київської області, ф.1. Київське губернське правління, оп.295, спр.82654. Про зміни порядку переходу євреїв-землеробів в сільський стан, 1882 р., 275 арк.
15. Землевладение и покупка земель в Переяславском уезде // Киевлянин. — 1882. — №186. — С. 1-4.
16. Труды губернских комиссий по еврейскому вопросу. — СПб. : Тип. Мин-ва внутренних дел, 1884. — Ч. 2. — 1242 с.
17. Державний архів Хмельницької області. — Канцелярія Подільського губернатора, ф. 228, оп. 1, спр. 7136. За ходатайством селян с. Гармаки Летичівського повіту про виселення усіх євреїв з сім'ями з села, 1903 р., 29 арк.
18. Державний архів Хмельницької області. — Канцелярія Подільського губернатора, оп.2, спр.152. Повідомлення начальника подільського губернського жандармського управління, прокурора Кам'янець-Подільського окружного суду, рапорти осіб, що перебувають під наглядом поліції, про політичну благонадійність осіб, прохання, що цікавлять губернатора, жителів губернії по судових й інших питаннях, 1907 р., 925 арк.

Ukrainians and Jews lived together for hundreds of years on the lands of Eastern Europe. The history of their relationship was not cloudless. The wars, revolutions, insurrections that have taken place during these years have become a source of hostility, enmity, and the emergence of anti-Semitism. But in times of peace, one and the other were looking for opportunities for economic interaction or competition on the basis of land lease, cultivation, and co-habitation in the countryside.

Key words: Jews, Ukrainian peasants, land, lease, cooperation, colonies, purchase.

Отримано: 18.12.2017